

Sûfî Benliğin Temel Unsurlarına Espistemiko-Ontolojik Bir Yaklaşım[†]

[An Epistemico-Ontological Analysis of the Fundamental Constituents of Sûfî Ego]

İbrahim İŞİTAN *

Selçuk University

Received: 15.06.2020 / Accepted: 29.06.2020

DOI:

Research Article

Abstract: Ego (or self in another sense) is not only a problem for both philosophy and psychology, but also a significant topic that mystical traditions deal with. It is simply because the ego is a concept which is related to all dimensions of the existence of individuals. It is also related with the formation of knowledge which determines the structure of human mind and the processes which provide a background for human behaviours. All these show that the ego is one of the most basic concepts which determine how to locate an individual on an existential ground. Within this respect, it is crucial to analyze the elements of ego to fully understand how human beings acquire knowledge and make sense of their own existence. In another respect, in mystical traditions the ego is discussed more deeply and elaborated in such a manner that the spiritual dimension is also considered. Similarly, in the tradition of Islamic mysticism, sûfîs used several notions related to the ego and explained these notions in such a way that includes both physiological and spiritual aspects of human beings. In this work, we will discuss five of these notions on an epistemological and ontological ground so that we can shed some light on the essential character of sûfî ego.

Keywords: reason, body, ego, self, heart, spirit, soul, sûfî ego, mind.

Öz: Benlik (veya bir başka açıdan kendilik) konusu sadece felsefenin ve psikolojinin ilgi alanına giren bir mesele değil, aynı zamanda mistik geleneklerin de ele aldığı kritik mevzulardandır. Çünkü benlik konusu bireyin bütün boyutlarıyla alakalı bir kavram olup kişinin zihinsel yapısını oluşturan bilginin oluşumuyla ilgili olmakla birlikte

[†] Bu makale *Sûfî Psikolojisi: Sülemî'ye Göre Sûfî Benlik Dönüşümü* (İşitan, 2020) adlı eserimizin birinci bölümünün altıncı kısmının birtakım ekleme ve düzenlemelerle birlikte yeniden ele alınmış versiyonudur.

* **Author Info:** Assoc. Prof. – Selçuk University, Faculty of Islamic Studies, Department of Basic Islamic Studies, Alaeddin Keykubat Campus, Selçuklu-Konya, TURKEY.

E-mail: ibrahim.isitan@selcuk.edu.tr / Orcid Id: <https://orcid.org/0000-0003-2427-2476>

To Cite This Paper: İşitan, İ. (2020). "Sûfî Benliğin Beş Temel Unsuruna Espistemiko-Ontolojik Bir Yaklaşım." *MetaZihin*, 3(1): 65-76.

davranışlarının arka planını oluşturan süreçleri de ifade eder. Bu durum benlik kavramının bireyin varoluşsal düzlemdeki yerini belirleyen en temel kavramlardan biri olduğunu göstermektedir. Bu çerçeveden bakıldığında benlik kavramını oluşturan unsurları ele almak insanın bilgiyi ne şekilde elde ettiğini ve varlığını nasıl şekillendirdiğini anlamak bakımından da önem arz etmektedir. Öte yandan mistik geleneklerde benlik kavramı daha derin bir şekilde ele alınmakta ve rûhî boyutu da içine alacak şekilde genişlemektedir. Bununla paralel olarak, İslam mistisizmini temsil eden sûfîler benlikle ilgili birçok kavram kullanmış ve insanın fizyolojik ve rûhî boyutlarını da içine alacak şekilde birçok kavramı ele almışlardır. Bu çalışmada bunların en önemlilerinden beş tanesini konu edinerek sûfî benlik meselesini epistemolojik ve ontolojik açıdan inceleyeceğiz.

Anahtar Kelimeler: akıl, beden, benlik, kendilik, kalp, nefis, ruh, sûfî benlik, zihin.

1. Giriş

İnsanın düşünen bir varlık olması dışarıdan ve içeriden gelen algı ve duyumları değerlendirmeye tabi tutması anlamına gelmekte ve bilgi edinme konusu üzerine eğilmesi sonucunu doğurmaktadır. Bu bilgi edinme, insanın varoluşsal serüveni konusunda da düşünceler geliştirmesine yol açmaktadır. Buna göre kendisi ve varlık hakkında çeşitli açılardan bilgi edinmesi ve varlık içindeki konumunu tespit etmesi insanın gerçekleştirdiği en temel felsefi faaliyet alanlarını teşkil etmektedir. Bu çerçeveden bakıldığında insanın bilgi edinme kaynakları çok çeşitli olmakla birlikte, aslında bütün kaynaklar insan beninin yapısına ve algısına bağlı olarak şekillenmektedir. Çünkü insan her çeşit bilgiyi sonuç itibarıyla benlik yapısındaki gerçekliği üzerinden algılayıp değerlendirmekte ve varoluşsal serüvenini buna göre anlamlandırmaktadır (Özen ve Gülaçtı, 2010: 27-29). Bu açıdan bakıldığında insan beni üzerine durmak ve onun bileşenlerini kavramak önem arz eden bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Çeşitli disiplinler ve gelenekler açısından farklı benlik tanımları yapılmakta ve bu tanımlamalar inanç ve felsefelerin bakış tarzlarına göre farklılık göstermektedir. Bu farklılıklar bakış tarzlarının etkisiyle gelişmekle birlikte modern dönemlerde gelişme gösteren psikoloji biliminin tecrübî bilgi ve bulgularına göre de şekillenmektedir (Aydın, 1996). Fakat insan beni üzerine yapılan farklı tanımlamalar benlik kavramı üzerine yapılan tartışmaları zenginleştirmekle birlikte kavramı bir zemine oturtma problemini de ortaya çıkarmaktadır.

Benlik üzerine duran ve tanımlamalarda bulunan disiplinlerden biri de mistik geleneklerdir. Bu disiplinlerden biri de İslam düşüncesi çerçevesinde gelişme göstermiş sûfî gelenektir. İnsan beninin gelişimi üzerine kurulu sûfî gelenek, varlığın kaynağı olan Yaratıcının tanınmasını insan beninin tanınmasına bağlamıştır. “*Kendini bilen/tanıyan Rabbini bilir/tanır*” ifadesiyle dile getirilen bu durum, sûfîlerin varlığın

kaynağı olan Yaratıcının ve dolayısıyla yaratılmış varlıkların tanınmasını bireyin kendi benini tanımaya bağladıklarını göstermektedir (İbn Arabî, 2019). Çünkü sûfi düşüncede insan beni varlığın özü olarak kabul edilmekte ve varlık düzleminde mevcut olan her şeyin özü itibarıyla insan beninde bulunduğu kabul edilmektedir.¹ Zaten bu özelliği nedeniyle insanın Yaratıcının halifesi olduğuna ve yeryüzünde ilahî iradeyi icra etme vazifesini yüklediğine inanılmıştır (Atay, 1970).

Sûfi geleneğin özel olarak değer verdiği en önemli kaynak mistik yöntemlerle geliştirdiği mânevî benlik üzerinden elde ettiği keşfi bilgidir (Işıtan, 2018). Sûfi birey, benlik mertebelerini geçerek ilâhî ilham yoluyla hakikat/gerçek bilgisini elde eder ve varlık düzlemindeki yerini ve konumunu bu bilgiye göre belirler. Dolayısıyla sûfi benliği oluşturan içerik ve bu içeriğin elde edilme tarzı önem arz eder. Sûfi gelenek, benlikle ilgili birçok unsura atıfta bulunmuş ve bu unsurların her biri kendi işlevi çerçevesinde sûfi bilginin nasıl gerçekleştiğinin bir yönünü ortaya koymuştur. Bu unsurlardan beş tanesini ele alarak sûfi bilginin gelişme aracı olan sûfi benlik kavramının içeriğini belirlemeye çalışacak ve ayrıca varoluşsal planda sûfi benlik gelişiminin ne anlama geldiğini ortaya koymaya çalışacağız. Söz konusu beş unsur; beden, nefis, kalp, ruh ve akıldır.

2. Sûfi Benliğin Temel Unsurları

Bu bölümde sûfi benliği oluşturan beş temel unsurun her birini kısaca ele alarak bir açıdan sûfi benlik kavramını tanımlamış, diğer açıdan da sûfi bilginin hangi boyutlarda geliştiğini ortaya koymuş olacağız. Böylece sûfi bireyin ontolojik olarak varlık düzleminde kendini nasıl konumlandığını kısaca analiz etmiş olacağız.

2.1. Beden

Sûfi geleneğe göre insan benini oluşturan temel boyutlardan biri insanın fizyolojik boyutunu oluşturan bedendir. Bilindiği gibi beden, insanın yoğunlaşmış şekil almış maddî yönünü temsil eder ve yeryüzündeki hayatının gerçekleşmesini temin eder. Bedenin hayati organlarından birinin devre dışı kalması sonucu bedensel faaliyetler görevlerini gereği gibi yerine getiremeyince insan hayatı sona erer ve insan dünya hayatından ayrılmak durumunda kalır. Buna göre beden, insan beni için gerekli en temel bir boyuttur ve bu nedenle bedenin dengesinin korunması gerekmektedir (Hökelekli, 2008: 71-72).

¹ İbn Arabî, halk ve Hak mertebelerini içerdiği için insan-ı kâmile "kevn-i câmi" adını vermiş, "sûret-i hazretayn, kelime-i câmia, nüsha-i Hak, nüsha-i âlem, muhtasar-ı şerif" kavramlarıyla da aynı manayı kastetmiştir (Uludağ, 2002: 343).

Sûfî anlayışa göre maddî arzu ve ihtiyaçların ortaya çıktığı yer olan bedenın asıl kaynağı ruhtur. Bu bakış açısına göre insan bedeni, ruhtan gelen nûrânî organik bir yapıdan ibarettir (Tirmizî, 1991: 78; Kayserî, 1997: 82). Bu çerçevede sûfî algı, görünen beden içerisinde bedensel gerçekle ilintili rûhî bir bedenın varlığından söz eder (Tirmizî, trz.: 66-67). Bu vb. sûfî anlayışlar bedeni, rûhun işlevini sağlayan bir araç olarak görmekte ve bu nedenle beden rûhun bineği ve dolayısıyla ilâhî bilginin/mârifetin oluşumunun bir aracı olarak kabul edilmektedir (Erzurumlu, (trz): 56; Aydın, 1976: 43-44). Buna göre beden insanın varlığında geçici bir boyut olmakla birlikte, insanın asıl boyutu olan ruhun bilgisinin yansıdığı ve gerçekleştiği yer olma hüviyetine sahiptir.

Bu sebeple sûfîler bedenın helal ve temiz yiyeceklerle beslenmesini önemserler ve yeme-içme ve uyuma gibi fizyolojik ihtiyaçların az ve dengeli bir şekilde giderilmesini önerirler. Çünkü fizyolojik ihtiyaçlar aşırı şekilde giderilmeye çalışılırsa keşfi bilgi kalpte gelişmez ve insanın asıl gerçekliği olan rûhî ve mânevî boyutun gerçekleşmesi mümkün olmaz. Bu durum insanın mânevî anlamda intiharı anlamına gelir ve insanın yeryüzündeki varlığının anlamını yitirmesine yol açar (İşitan, 2012: 183-187).

Bedenle ilgili bu kısa değerlendirmeleri benlik kavramı açısından ele aldığımızda, bedenın kişiye mânevî olgunlaşmasını gerçekleştirme imkânı tanıyan bir maddî araç olduğunu söylemek gerekir. Böylece beden, insan hayatının gerçekleştiği bir yer olduğu gibi aynı zamanda ilâhî bilginin somut olarak belirginleştiği bir mekândır. Bu nedenle mârifeti/gerçeklik bilgisini elde etmek amacıyla yapılan seyrü sülûkun/mânevî yolculuğun gerçekleşmesi için bedenın arzu ve isteklerinin sınırlandırılması gerekir (İşitan, 2020: 133-136). Çünkü iyi bir ruh hâli kötü hareketlerden ve gereksiz tüketimlerden uzak yaşama kıvamına ulaşmış bir bedenle ancak gerçekleşebilir. Buna göre insan bedeni dikkatle korunması ve ihtiyaçları dengeli bir şekilde giderilmesi gereken bir insanî boyuttur. Çünkü sağlığı dikkatle korunmuş bir beden hakikat bilgisinin tecelli etmesine zemin hazırlar.

2.2. Nefs

Benlik için sûfîlerin kullandığı ikinci önemli kavram nefstir. Nefs sözcük anlamı itibarıyla bir şeyin kendi varlığı anlamına gelmektedir (Kâşânî, 1996, 2: 359). Kurânî bir terim olarak nefis; beden ve ruhu içerecek biçimde insanın bütün varlığı,² zâtı, ruhu ve

² "Yine onlar ki, bir kötülük yaptıklarında, ya da kendilerine zulmettiklerinde Allâh'ı hatırlayıp günahlarından hemen tövbe-istigfar ederler..." (Kuran, Âl-i İmrân – 3/135).

kimliği,³ içsel hayatın bütünü⁴ anlamını taşır. Sûfilerin tanımlarından hareketle nefsin birbirine zıt iki yöne sahip olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü, sûfi tariflere göre nefsin, zulmânî/karanlık ve buharlı bir cevhere sahip olmasıyla beraber aynı zamanda nûrânî/aydınlık bir yapıdan kaynaklanan latîf bir karakteri de vardır (Tirmizî, 1958: 83; Kâşânî, 1995: 104; Cürçânî, 1991: 271; Kayserî, 1997: 81). Nûrânî yapısıyla kalple beden arasında aracı olarak kişiye yaşama, algılama ve hareket etme imkânı verir. Buna karşılık zulmânî tabiatı gereği nefis kötü karakterlerin kaynağıdır; fizîki ve psîşik benliği temsil ederek kişinin karanlık yönünü, kötü özelliklerini, kınamayı gerektiren fiillerini ve çirkin davranışlarını temsil eder (Tirmizî, 1958: 83). Karanlık yapısı gereği nefis hakikate bağlanmaz ve sürekli olarak gerçeklerden kaçma eğilimi gösterir. Bu sebeple sûfiler nefsin hevâ ve şehvetlerini kontrol altına almak amacıyla sert bir mücâhedenin gereğinden bahsederler.⁵

Sûfilere göre nefis ana yapısı itibariyle özgün bir güce sahip olmadığı için manevî olgunlaşmaya engel olma durumu söz konusu değildir. Bununla birlikte, tekâmülü sağlayacak mücâhede çeşitlerini ağır gördüğü ve tabiatı gereği kurtuluşu temin edecek fiilleri yerine getirme noktasında gücünün zayıflığı sebebiyle olgunlaşma gayretinde bulunmak istemez. Aynı şekilde nefis bu maddî âlemin işleri içinde hapsolmayı istememekle beraber aşırı tembelliği sebebiyle mânevî ölüme götüren tutum ve davranışlara karşı gerekli çalışmayı gerçekleştiremez. Bu nedenle tabii yapısının sevk ettiği maddî zevkleri ve bedensel rahatı, rûhî kalıcı zevklere tercih eder. Kuran'dan hareketle sûfiler nefsin en tehlikeli yanının hevâsı olduğu ve hevânın da en tehlikeli yanının şehvetler olduğunu belirterek bu durumu ortaya koyarlar (Tirmizî, 1991: 82).

Nefsin çift boyutlu olması, gelişmeye ve dönüşmeye müsait bir yapıda olduğunu göstermektedir. Bu nedenle sûfiler nefsin evrelerinden bahsetmişler ve bu evreleri yedi evre olarak belirlemişlerdir (Uludağ, 2006b: 528). Her evrede maddî boyutu zayıflatılan nefsin yedinci aşamada kemâle ereceği kabul edilir ve bu aşamadan sonra nefsi kemâle eren kişinin ruhsal ihtiyaçları tatmin etme motivasyonu ile hareket edeceği beklenir. Bedensel ihtiyaç ve hazları kontrol altına alma konusunda başarı gösteren nefis, artık kendini kalbin yönetimine bırakır.⁶

³ "Musa kavmine demişti ki: Ey kavmin! Şüphesiz siz, buzağıyı (tanrı) edinmekle kendinize kötülük ettiniz. Onun için Yaratanınıza tövbe edin de nefislerinizi (kötü duygularınızı) öldürün..." (Kuran, Bakara – 2/54).

⁴ "Göklerde ve yerdekilerin hepsi Allâh'ındır. İcinizdekileri açığa vursanız da gizleseniz de Allah ondan dolayı sizi hesaba çekecektir..." (Kuran, Bakara – 2/284).

⁵ Tasavvufta mücâhede denilince kötülüğü emreden nefse (Kuran, Yûsuf – 12/53) ve şeytana karşı yapılması gereken cihat kastedilir. Detay için bkz. Uludağ, 2006a: 440.

⁶ Nefsin yedi evreyi aşip kalbi rûhun eline terk etmesi konusunda örnek olarak bkz. Işıtan, 2010, 10(1): 91-106. Nefis konusunda genel bilgiler almak için ayrıca bkz. Ögke, 1997.

Nefsle ilişkili ele alabileceğimiz başka bir kavram da şeytandır. Sûfiler genelde şeytanı hayvânî nefsin bir yansıması olarak görürler ve görevinin de kişinin mânevî yolculuğuna engel olma amacıyla kalbe gelip geçici/havâtır cinsinden duygu ve düşünceler bırakmak olduğunu vurgularlar. Bununla birlikte sûfiler, eğer manevî yolcu, şeytanın hilelerine karşı zikir ve halvet gibi gerekli egzersizleri yaparsa şeytanın onu mârifet yolundan çeviremeyeceğini özellikle belirtirler. Bu, şeytânî etkilere karşı duracak tek etkili yolun düzenli bir mücâhede olduğu anlamına gelmektedir. Şeytanın ilâhî emre karşı gelmesinin temel günahı olup cezalandırıldığına dikkat çeken sûfiler,⁷ bu sebeple sâlikin şeytanın her türlü yönlendirmesine karşı mânevî tedbirler alarak asıl vatanına dönme yolculuğundaki engellemelerine karşı mücâhede etmesini önerirler.⁸

Sûfilerin bu açıklamalarına bakıldığında nefis gerçek bilginin elde edilme aracı olan bir insanî boyuttur. Nefs kemâle/olgunluğa eriştikçe hakikat bilgisi gerçekleşir ve kişi varlık alanında yüklenmiş olduğu hilafet görevini yerine getirme imkânı bulur. Bu çerçevede nefsinin bilen/tanıyanın Yaratıcısını bilme/tanıma boyutuna ulaşacağını ifade eden sûfiler, kişinin nefsin boyutlarını aşarak rûhî gerçekliğe kavuşacağını ve varlık düzlemindeki rolünü ilâhî iradeye uygun bir şekilde oynama imkânı bulacağını belirtirler. Kısaca ifade edersek sûfî algıya göre nefis, hakikat bilgisini elde etme aracı ve yolu olarak görülebilir.

2.3. Kalp

Sûfî düşünceye göre kalp, insanın mânevî yaşamını gerçekleştirdiği mekânıdır ve biri bedene diğeri de rûha açılan iki kapısı vardır. Kalbin bedene açılan tarafına sadr/göğüs ismini veren sûfî bakış, kötülüğü emreden nefis boyutunun yeri olan sadrı his ve düşünce gibi içsel olayların başladığı nokta olarak değerlendirir. Hevâ ve şehvetlerin hâkim olduğu nefis-i emmâre/kötülüğü emreden nefis sadr boyutuyla kalbi etkileme

⁷ Hakîm Tirmizî, şeytanın Adem'e secde etmemesinin sebebini Adem'in kendisinde mevcut unsurlardan biri olan topraktan yaratıldığından ve parçasının da kendisine isyan etmeyeceğine olan inancından geldiğini belirtmektedir. Allah, Adem'in diğer canlılar karşısındaki üstünlüğünü kesin bir dille ifade ettiği ve şeytana da Adem'in karşısında secdeye kapanmasını emrettiği zaman, şeytan kendi ayağının altından yaratıldığına inandığı varlık karşısındaki kibrinden dolayı bu emre itaat etmemiştir. Çünkü şeytan kendi cevherinin—ki bu Allâh'ın izzetinden kaynaklanan nurdan doğan ateştir—Adem'in cevherinden—ki bu topraktır ve bu toprağa şeytan ayağının izini bırakmıştır—üstün olduğuna inanmaktaydı (Tirmizî, 1991: 17-26).

⁸ Örneğin Muhâsibî şeytan'a karşı koymanın en kestirme yolunu sürekli olarak Allâh'ı zikretmek ve bu şekilde kalbi Allah'tan başka her şeyden kurtarmak olduğunu ifade eder. Eğer sâlik şeytanın muhtemel istek ve arzularına karşı mücâdele etmeye koyulursa muhtemelen karşı koyduğu düşmanın oyununa gelir. Aynı anda sâlik hem şeytanla mücâdelesini sürdürür ve hem de Allâh'ı zikretmeye devam ederse bu durum zikir egzersiziyle şeytanın istek ve arzularının hatırlanması arasında bir çatışma meydana getirir. Muhâsibî birinci yolun daha sağlam olduğunu vurgular, çünkü kalp zikrin nûru sayesinde şeytanın tehlikelerinden kurtulur. Muhâsibî'ye göre eğer kişi riyâ endişesiyle dinî vazifelerini terk ederse bu da bir çözüm olmaz çünkü mânevî yaşamın en önemli hedeflerinden olan ihlas, dinî vazifeler uygulamaya konmadığı sürece ortaya çıkma imkânı bulamaz. Uygun olan şudur ki sâlik hem dinî vazifelerini uygulama sahasına koyar hem de riyâya karşı kendini korumak için mücâhede eder (Muhâsibî, tsz.: 202-207).

gücü gösterir. Şeytanın negatif ilhamları da sadr yoluyla etkisini gösterir. Buna karşın ruhtan aldığı ilhamla kalbin sadırda oluşturduğu nur mânevî gelişmenin ilk etkisini yine sadırda gösterir ve böylece bedensel arzu ve istekler kontrol altına alınarak ilâhî nûrun ilk yansıması burada gerçekleşir (Tirmizî, 1958: 35-36). Negatif ve pozitif duygu ve düşüncelerin karşılaştığı yer olması bakımından sadr, darlık/*kabz*⁹ ve genişlik/*bast*¹⁰ durumlarını yaşantılar. Mânevî gelişim yeri kalp bu durumdan etkilenir, sadırdan gelen tesire göre huzur veya huzursuzluk yaşar.¹¹

Sûfî algı kalbi nefisle ruh arasında latif bir organ olarak betimler ve bu nedenle ruhla bağlantı kurabilecek bir kabiliyeti olduğunu ifade eder. Bu özelliğinden dolayı kalp iyi veya kötü her türlü arzu ve isteklerin karara bağlandığı yer olarak görülür. Mârifetin, yani kişinin bireysel olarak gerçekleştirdiği yaşam biçiminin mahalli olarak kabul edilen kalp, mânevî kimlik gelişiminin mekânı olma özelliği de taşır (Uludağ, 2001b: 231).¹²

Sûfî düşünce kalbin mânevî benlik dönüşümü gerçekleştirebilmesi için üç çeşit nûru/ışığı elde etmesi gerektiği üzerine durur: Nefsi emmârenin arzularına engel olan mârifet nûru, bedensel isteklere karşı koruyan akıl nûru ve cehâletin yol açtığı tehlikelere karşı koruyan ilim nûru. Bu üç tür nur ile kalp, ilâhî hükümleri uygulama, ilâhî hakikatleri müşâhede etme ve mârifetin/gerçek bilginin elde edildiği bir mekân olma özelliği taşır (Nûrî, 1968, (44): 136). Beden ve nefsin arzu ve istekleri karşısında sadr yönüne karşı kendini koruyan kalp, ruhsal boyutun çeşitli aşamalarını geçerek mârifet ve tevhid nurlarıyla iyice saflaşır ve ilâhî zâtın isim ve sıfatlarının tecellilerine sahne olur (İbn Arabî, 1946: 119-120).

Sûfîlerin kalp kavramıyla ilgili bu açıklamaları kalbin hakikat bilgisinin gerçekleştiği yer olduğunu göstermekte ve nefsin hevâ ve şehvetlerine/arzu ve isteklerine karşı korunması gereken mekân olduğunu belirtmektedir. Kısaca ifade edersek rûhî arzulara dayalı hakikat bilgisinin kalbe inmesi kalbin bedenî ve nefsânî hazlardan arındırılması şartına bağlıdır.¹³

⁹ "...Sana vahyolunan âyetlerin bir kısmını (duyurmayı) terk edeceksin ve bu yüzden rûhun daralacaktır..." (Kuran, Hûd - 11/12).

¹⁰ "Musa: Rabbim! dedi, yüreğime genişlik ver" (Kuran, Tâ-Hâ - 20/25).

¹¹ Kabz ve bast konusunda bilgi almak için bkz. Uludağ, 2001a: 44-45.

¹² Kuran (A'raf - 7/179; Hac - 22/46) kalbin eşyanın hakikatlerini anlamaya yarayan bir araç olduğunu sık sık vurgular ve mânevî körlükten kaynaklanan cehalet sebebiyle Allâh'ın insan kalbini mühürlediğinden bahseder (Hac - 22/46; Yûnus - 10/74; Rûm, 30/59).

¹³ Kalp konusunda daha geniş bilgi almak için bkz. Uludağ, 2001b: 229-232.

2.4. Ruh

Sûfî düşünceye göre ruh, Allâh'ın insan bedenine üflediği ilâhî bir nefestir. Bedene hayat veren latif bir nur olduğu için tarifinin yapılması mümkün değildir (Kâşânî, 1995: 37; Cürçânî, 1991: 126-127). Zaten Kuran da ruh hakkında az bilgi verildiğini ifade ederek bu duruma işaret etmektedir.¹⁴

Rûhun bedene konulan ilâhî bir nefes olması nedeniyle beden gibi sonradan yaratılmış bir nesne olup olmadığı konusunda sûfiler arasında görüş birliği yoktur. Bir grup sûfî, rûhun beden gibi sonradan yaratıldığını, bedenın başına gelen durumların rûhun da başına geleceğini ifade ederken diğer bir grup da Allâh'ın hayat sıfatının tecellisi olarak can verme gücü olduğu için rûhun sonradan yaratılmadığını savunur (Kelâbâzî, 1992: 99-100). Bu tartışmanın konumuz açısından önemi şudur: Sûfî benliğin dinamik karakterinin temel bir unsuru olan mânevî benlik dönüşümü, insânî unsurların gelişimini de öngördüğü için rûhun değişmesinden bahsetmek mümkün müdür? Rûhun yaratılmamış olması değişmeyeceği fikrini uyandırırken sonradan yaratılmış olması insanın diğer unsurları gibi değişikliğe maruz kalacağı fikrini uyandırmaktadır. Fakat her iki durumda da benlik konusu açısından önemli olan nokta şudur ki ruh ilâhî bir nefes olduğu için insan beninin maddeye bulaşmamış yönünü ifade eder. Rûhun kalbi etki altına alması sûfî benlik dönüşümünün ve dolayısıyla hakikat bilgisinin kalbe yerleşmesinin hedefidir. Bu nedenle seyrü sülûk ile amaçlanan rûhî gerçekliklerin aşama aşama sâlikin/mânevî yolcunun kalbine yerleşerek benliğin ilâhî ruhla bütünleşmesi ve keşfi bilginin kazanılmasıdır. Buna göre kalbin makamlarının yükselmesi, ruhsal özelliklerin aşama aşama kalbi etkisi altına alarak nefsin arzu ve isteklerinin etkisinden kurtarması anlamına gelir.¹⁵

Sûfilerin ruh hakkındaki bu düşünceleri insanın içinde her türlü kötülükten uzak olan bir cevherin var olduğunu ve bireyin buna dayanarak her türlü eksiklikten uzak gerçek bilgiyi kazanabileceğini ve varlık düzleminde konumunu buna göre şekillendireceğini ortaya koymaktadır.

2.5. Akıl

Sûfî düşüncenin genel kabulüne göre akıl, ilim ve mârifet kazanmak için insan benliğinde bulunan düşünme aletidir. Ne bedene bağlı gözle görünür bir kuvvettir ne de rûha bağlı mânevî bir güçtür. İkisi arasında benlikte tefekkür ve hikmeti elde etmek için bulunan bir kuvvet olarak olayların sebep ve sonuçlarını öğrenme tecrübesiyle

¹⁴ "Sana ruh hakkında soru sorarlar. De ki: Ruh, Rabbimin emrindedir. Size ancak az bir bilgi verilmiştir" (Kuran, İsrâ - 17/85).

¹⁵ Sûfî bakışın ruh hakkındaki görüşleri konusunda daha çok bilgi almak için bkz. Uludağ, 2008: 192-193.

gelişen bir düşünme gücüdür. Böylece akıl, nazarî ilimleri algılamak ve teorik bilgileri uygulama gücüne sahip olup olayların sonuçlarını önceden görme imkânı verir (Muhâsibî, 1986: 251-253; Muhâsibî, 1986/1: 19-20).

Sûfî bakış aklın iki boyutundan bahseder: Teorik ve pratik boyut. Aklın teorik boyutu 'anlama' kapasitesini temsil ederken pratik boyutu 'basîret' kapasitesini temsil eder. Bu nedenle sûfîler akli kalbe yerleştirilmiş 'basîret nûru' olarak görürler ki bu nur sayesinde eşyanın hakikatleri tanınır, doğru yanlıştan ayırt edilir, nefis şeriata/ilâhî kurallara uygun hareket etmeye yönlendirilir. Düşünce kapasitesi olması nedeniyle akıl, eşyanın hakikatlerini ancak düşünme ve hayal yoluyla idrak eder. Bu nedenle ilâhî hakikatleri kavrama noktasında yetersiz kalır; fakat lûbten/kalbin özünden aldığı ilâhî nur/tevhid ışığı sayesinde keşf yoluyla hakikatlerin anlaşılmasını tetikler. Bu durumda akıl iyilik yapmak gibi bazı mânevî değerlerin ortaya çıkmasına yol açar (Gobillot, 1996: 137).

Kısaca sûfî düşünceye göre akıl kuvveti, sâlike/mânevî yolcuya kendi kendine hakikatleri tanıma imkânı vermez ama benlik dönüşümünün ve keşfi bilginin gelişmesi için gerekli olan ilâhî yakınlığı/kurbiyeti ve ilâhî dostluğu/velâyeti sağlayacak mârifet konusunda zihinsel olarak gerekli bilgiyi elde etmesini temin eder. Böylece akıl, bir düşünce aracı olarak hakikat bilgisinin kazanılması için rûhî gerçekliğin kalbe yerleşmesine yardım eder. Çünkü düşünce aleti olan aklın doğru önermelere dayanarak sağlıklı düşünmesi rûhî gerçekliğin zihinsel ve teorik olarak anlaşılmasını temin eder. Söz konusu bu teorik bilgi uygulama aşamasına geçme noktasında aklın rasyonel desteğini almış olur. Akıl sayesinde kişi varlık düzleminde hangi konumda olduğunu teorik olarak anlamış olur ve hakikat bilgisini elde etmek için keşfi bilgiye yönelme fırsatı bulur.

3. Sonuç

Sûfî gelenek açısından benlik kavramı çerçevesinde ele aldığımız bu beş boyut, insânî kuvvetleri ve dolayısıyla gerçek bilgiyi kazanmak için insan benini oluşturan unsurlara işaret eder. Buna göre benlik kavramı bu beş unsurun etkileşimiyle oluşur; çünkü insanın tutum ve davranışlarının oluşması ve gelişmesi bu özelliklerin etki ve tepkisiyle meydana gelir. Bu nedenle tutum ve davranışların tabiatı insânî kuvvetlerin etki oranlarına göre şekillenir, dönüşmekte olan insan beninin karakterini belirler ve kazanılan bilginin ilâhî hakikati içerdiğini gösterir.

Sûfî benlik dönüşümü ve dolayısıyla sûfî bilgi, mânevî gelişimin merkezi olan kalpte meydana gelir. Dönmek anlamına gelen kalp, dönüşümünü yüzünü çevirdiği tarafın özellikleriyle gerçekleştirir. Bu nedenle sûfî yaşam çeşitli yöntemlerle rûhun nûrânî

özelliklerinin kalbe inmesini ve dolayısıyla kalbin vereceği kararları etkilemesini hedefler. Bu şekilde beden ve nefsin karanlık boyutunun oluşturduğu maddî arzu ve isteklerin etkisi kalbe geçme fırsatı bulamaz. Olayları düşünme ve değerlendirme kapasitesi olan akıl, bu noktada kalpte yardımcı bir unsur olarak yerini alır. Sonuç itibarıyla diğer güçler arasında merkezde bulunan kalbin alacağı tavır, insan beninin yaşam şeklini belirler ve bireyin kişilik ve kimlik yapısını oluşturur. Mânevî duygu ve düşüncelerle örülü kalp dünyası zihinsel ve sosyal süreçlerin tabiatını mânevîleştirir, kazanılan bilginin gerçek olmasını temin eder ve bu kalbe sahip bireyin tutum ve davranışları ilâhî sıfatların tecellilerini yansıtır. Böylece birey varlık serüvenini belirler ve ölümden sonraki yaşama hazırlık yapma imkânı elde eder.

Kısaca ifade edersek karakter ve kişilik yapısındaki duygusal, düşünsel ve davranışsal boyutlarda var olan olumsuzlukların giderilmesi için girilen mânevî yolculuk belli evre ve süreçleri içermektedir. Nefsin mertebeleri ve kalbin makamları kavramlarıyla ifade edilen sūfî benlik dönüşümü ve mârifeti kazanma, mânevî yaşamın en dıştan en içe doğru gelişmesiyle elde edilir. En dışta beden ve duyu organlarıyla bağlantılı olan sūfî benlik, en içte maddeyle hiçbir şekilde ilintili olmayan ruhla ilişkilidir. Buna göre sūfî benlik, bedensel ve ruhsal arzu ve isteklerin karşılıklı etkileşimiyle gerçekleşir; hakikat bilgisiyle ve buna dayalı olarak gerçekleşen davranışlarla tezahür eder. Bedensel ve ruhsal boyutların birbiriyle etkileşiminin durumuna göre nefis ve kalp farklı boyutlar kazanır, benliğin tabiatı bu boyutların derecesine göre değişir ve hakikat bilgisi şekil alır. Böylece sūfî birey varlık karşısındaki konumunu ilâhî sıfatların tecellilerini müşâhede ederek ortaya koyar.

4. Kaynakça

- Atay, H. (1970). "Allah'ın Halifesi: İnsan." *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18: 71-80.
- Aydın, B. (1996). "Benlik Kavramı ve Ben Şemaları." *M. Ü. Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, 8: 41-47.
- Cürcânî, S. Ş. (1991). *Kitâbü't-Tarîfât*. Thk. Abdül Mümin El-Hifnî. Kahire: Dârü'l-İrşâd.
- Erzurumlu, İ. H. (Trz). *Mâ'rifetnâme*. Sad. M. Fuad Başar. İstanbul: Kitsan
- Gobillot, G. (1996). *Le Livre de la Profondeur des Choses*. Paris: Septentrion.
- Hökelekli, H. (2008). *Psikolojiye Giriş*. İstanbul: Düşünce.

- Işıtan, İ. (2010). "Halvetiyye Geleneğine ve Bir Halvetiyye Şeyhi olan Sofyalı Bâlî Efendi'ye Göre Sülûkün Yedi Evresi." *Marife*, 10(1): 91-106.
- Işıtan, İ. (2012). "Ebu'l Hasan Harakânî'ye Göre Sûfi Benlik Dönüşümü." *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, 2(1): 180-194.
- Işıtan, İ. (2018). "Ehli Sünnet Kelam Mezheplerinin Sûfilerin Keşf ve İlham Metodu Hakkındaki Görüşlerinin Kısa Bir Değerlendirilmesi, Eş'ariyye Örneği." *Kastamonu: V. Uluslararası Şeyh Şa'ban-ı Velî Sempozyumu-Eş'arîlik*, (V): 236-248.
- Işıtan, İ. (2020). *Sûfi Psikolojisi, Sülemi'ye Göre Sûfi Benlik Dönüşümü*. Ankara: Divan.
- İbn Arabî. (1946). *Fusûsu'l-Hikem*. Thk. Ebü'l-Alâ el-Afîfî. Kahire: Dârü İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye.
- İbn Arabî. (2019). *Nefsini Bilen Rabbini Bilir*. İstanbul: Hayykitap.
- Kâşânî, A. (1995). *İstîlâhâtü's Sûfiyye*. Haz. Müvaffak Fevzi El-Jebr. Şam: El-Hikme.
- Kâşânî, A. (1996). *Letâ'ifü'l-İlâm fi İşârâtı Ehl-i'l-Îmân* (2 Cilt). Haz. Saîd Abdülfettâh. Kahire: Dârü'l-Kütübü'l-Mısriyye.
- Kayserî. D. (1997). *Mükaddemât*. Thk. Hasan Şahin, Turan Koç ve Seyfullah Sevim. Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi.
- Kelâbâzî, E. B. M. (1992). *Ta'arruf*. Çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh.
- Ögke, A. (1997). *Kur'an'da Nefs Kavramı*. İstanbul: İnsan.
- Özen, Y. ve Gülaçtı, F. (2010). "Benlik-Kavramı ve Benliğin Gelişimi, Bilen Benliğe Gereksinim Var mı?" *Erzincan Eğitim Fakültesi Dergisi*, 12(2): 21-37.
- Muhâsibî, H. (Tsz.). *El-Riâye Lihukûki'llâh* (4. Baskı). Thk. Abdülkâdir Ahmed Atâ. Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye.
- Muhâsibî, H. (Tsz.) (1986). *Kitabü'l Kasd ve'r-Rujû ila-llâh, El-Vesâyâ*. Thk. Abdülkâdir Ahmed El-Atâ. Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiye.
- Muhâsibî, H. (Tsz.) (1986/1). *Mâhiyyetü'l-Akl va Hakikatü ma'nâhu, Şerefü'l-Akl ve Mâhiyyetühû*. Thk. Mustafa Abdülkadir Atâ. Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye.
- Nûrî, E. H. (1968). *Makâmâtü'l-Kulûb*. Thk. Paul Nwyia. Beyrut: Melanges Univ. Saint Joseph

- Tirmizî, H. (1958). *Beyânü'l-Fark Beyne's Sadr ve'l-Kalb ve'l-Fu'âd ve'l-Lub*. Thk. Nicholas Herr. Kahire: Dârü'l-Arab
- Tirmizî, H. (1991). *Kitâbu Gavri'l-Umûr*. Thk. Geneviève Gobillot. Kahire: Annales İslamologiques, 25: 78.
- (Trz.). *Nevâdirü'l Usûl fi Mârifeti Ahâdisi'l Resûl*. Thk. Mustafa b. İsmail el-Dimeşkî. Beyrut: Dârü's-Sadr.
- Uludağ, S. (2001a). "Kabz." *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Cilt: 24) içinde (s. 44-45). İstanbul.
- Uludağ, S. (2001b). "Kalp." *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Cilt: 24) içinde (s. 231). İstanbul.
- Uludağ, S. (2002). "Kevn." *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Cilt: 25) içinde (s. 343). İstanbul.
- Uludağ, S. (2006a). "Mücâhede." *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Cilt: 31) içinde (s. 440). İstanbul.
- Uludağ, S. (2006b). "Nefis." *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Cilt: 32) içinde (s. 528). İstanbul.
- Uludağ, S. (2008). "Ruh." *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Cilt: 35) içinde (s. 192-193). İstanbul.